

Bakara Sûresi 184. Âyet Bağlamında Ramazan Orucu Fidyesi

Öz: Meşruyeti önceki ümmetlere kadar uzanan Ramazan orucu, İslam'ın beş temel şartından biridir. İslam'ın ilk döneminde isteğe bağlı olarak tutulan oruç zamanla her mükellef tarafından edası farz hale gelmiştir. Gün boyu yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmak suretiyle eda edilen orucun ifası için kişinin hem manevi hem de fiziki açıdan hazır olması gerekir. Bu nedenle yolcu ve hasta gibi fizyolojik olarak oruç tutmaya müsait olmayan mazeret sahiplerinin oruç tutmamlarına izin verilmiştir. Böyle bir durumda olup da oruç tutamayan kimsenin tutamadığı orucu telafi edilebilmesi için ileri sürülen yükümlülüklerden biri de fidye verilmesidir. Fidyeye, fıkhîta sıkça başvuru ve yerine göre farklı anlam yüklenen bir kavramdır. Ramazan orucu fidyesinden kasıt; hastalık ve yaşlılık gibi şer'i bir özre sahip birinin oruç tutamadığı her gün için bir yoksulu doyurmasıdır. Oruç fidyesi meşruyetini, âlimler arasında bazı görüş ayrılıkları olmakla birlikte Bakara suresininin 184. âyetinden almıştır. Fidyeye olarak hurma, buğday ve arpa gibi yiyeceklerin verileceği ileri sürülmüştür.

Muhammed
ÇUÇAK*

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Ramazan, Oruç, Fidyeye, Kaza.

Sûrah al-Baqarah the Ransom of the Ramadan Fasting in the Context of the 184. Verse

Abstract: The Ramadan fasting, the legitimacy of which extends to the previous ummah, is one of the five basic conditions of Islam. Fasting, which was initially held on demand, has become obligatory for every taxpayer time. The person must be ready both spiritually and physically for the fulfillment of the fasting, which is performed by abstaining from eating, drinking and sexual intercourse throughout the day. For this reason, excuses who are physically unable to fast, such as passenger and patient, are allowed not to fast. One of the obligations put forward to compensate for the fasting, which is not held by anyone who is in such a situation but cannot fast, is to pay a ransom (fidyah). Ransom is a concept that is frequently used in the Fiqh and has different meanings according to its location. Ramadan fasting ransom is to feed a poor person for every day that a person with a religious disability, such as illness and old age, cannot fast. Fasting ransom has been given its legitimacy from the 184th verse of Al-Baqarah, although there are some disagreements among scholars. It has been suggested that food such as dates, wheat and barley will be given as ransom.

Keywords: Fiqh, Ramadan, Fasting, Ransom (Fidyah), Qadâ.

* Dr. Öğr. Üyesi., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-posta: muhammedcucak@osmaniye.edu.tr. ORCID ID: <https://www.oid.org/0000-0003-3177-4837>.

Giriş

Fidyeye, İslam hukukunda yerleşik bir tabir olup birkaç farklı durumda icra edilmekte ve yerine göre farklı işlev görmektedir. Konumuzun ait olduğu ibadet alanında ise ibadet esnasında insandan sadır olan kimi eksikleri telafi etmek veya hataları düzeltmek fonksiyonu taşımaktadır. Fıkıhta ibadetle ilgili bazı konularda fidye yükümlülüğü bulunmakta ve bunların başında Ramazan orucu gelmektedir. İslam'ın beş şartından biri olan Ramazan orucu, Kur'an'ın bildirdiğine¹ göre sadece Müslümanlara değil daha önceki ümmetlere de farz kılınan bir ibadettir. Ramazan orucu, meşruiyetinin ilk safhalarında tutulması ihtiyara ve isteğe bağlıyken Allah'ın "İçinizden bu ayı idrak eden, onu oruçlu geçirsin."² âyetinin inmesiyle birlikte her mükellef tarafından tutulması zorunlu hale gelmiştir.³

Nefsin terbiye edilerek maneviyatın güçlendirilmesi ve nefsin sınır tanımayan isteklerine karşı sabretme alışkanlığının yetiştirilmesi amaçlanan orucun ifası, tan yerinin ağarmasıyla başlayıp güneşin batımına kadar olan zaman zarfında yeme, içme ve cinsel ilişkiden kesilme suretiyle gerçekleşir. Bu, oruç ibadetinin edası için insanın manevi yönden hazır olmasının yanısıra fizyolojik yönden de hazır olmasını, ayrıca müsait bir ortamda bulunmasını gerektirir. Bu nedenden dolayı yolcu, hasta, yaşlı ve hamile gibi durumu oruç tutmaya müsait olmayan kimselerin oruç tutmamalarına izin verilmiştir. Allah'ın karşılığını bizzat vereceğini açıkladığı⁴ Ramazan orucu eda edilemediğinde meydana gelen eksikliğin telafisi maksadıyla söz konusu kişilerden bir kısmının fidye vermeleri meşru kılınmıştır.

Ramazan ayında oruç tutmamalarına izin verilenlerden kimlerin fidye yükümlülüğünden sorumlu tutulup kimlerin tutulmadığına, fidyenin miktarı ve meşruiyeti üzerinde yaşanan tartışmalara yer vermek çalışmamızın ana hattını teşkil etmektedir. Fidyeye konusu klasik kaynaklarda muhtelif yerlerde zikredilirken Ramazan orucu fidyesi ise oruçla ilgili başlık altında ele alınır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde Türkçe olarak bu hususta DİA maddesi

¹ el-Bakara 2/183.

² el-Bakara 2/185.

³ Ebû İshâk b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Halid b. Avn'î-Anzâ (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015), 4/422-426; Ebû Hafsa Ömer b. Alî İbn Âdil, *el-Lübâb fî ulûm'î-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvez (Beyrut: Dârü'l-Kütübi 'l-İlmiyye, 1998), 3/270, 271.

⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Dimaşk ve Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), "savm", 9; Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahîhu Müslim*, haz. Ebû Kuteybe Nazer Muhammed el-Fâriyâbî (Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2006), "sıyâm", 161.

dişında bilimsel ve akademik düzeyde yapılan herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Bu sebeple çalışmamızın ilim sahasına katkı sağlayacağını umarız.

1. Fidyenin Tanımı ve Meşruiyeti

Kurban etmek, bir bedel karşılığında kurtarmak, kurtarılmasını sağlamak ve hürriyete kavuşturmak manalarında gelen “فِدْيَةٌ/f-d-y” fiilinden türemiş “فِدْيَةٌ/fidye” kelimesi, sözlükte birilerini kurtarmak amacıyla verilen bedel anlamında kullanılmıştır.⁵ Fidyeye kelimesi farklı çekimleriyle Kur’an’da birkaç yerde geçmekte, bedel karşılığında esirleri kurtarmak,⁶ kadının mal karşılığında boşanması,⁷ zalim ve kâfirlerin ahirette düştükleri durumdan kendilerini kurtarmak için ne gibi şeyleri feda etmek istedikleri⁸ ve fidye olarak verilen şey⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Aynı şekilde bu kelimenin hadislerde de Kur’an’dakine benzer anlamlar ifade ettiği görülmektedir.¹⁰

İstilahta fidyenin tanımı; “Hoş olmayan bir durumla karşı karşıya kalan birini kurtarmak için ödenen bedel, gayrimüslim esirlerle Müslüman esirlerin takas yapılması, insanın ibadetlerde görülen eksikleri hayırlı işler yaparak telafi etmesi ve boşama karşılığında kadının kocasına bedel ödemesi.”¹¹ şeklindedir. Bu, fidye tabirinin sadece Ramazan orucunu değil, fıkıhın diğer alanlarını da içeren kapsamlı tanımıdır. Ancak fidyenin ibadetle ilgili konularda ibadet yapılırken uyulması gereken kurallara uyulmadığı veya yerine getirilmesi gereken kimi hususlar ihlal edildiği zaman bunun bir keffâreti olarak ifa edilmesi gereken bir yükümlülük olduğu düşünüldüğünde fidyenin tanımının “İbadette yaşanan eksikleri gidermek ve hataları düzeltmek için yapılan hayırlı işler.” şeklinde yapılabilmesi de mümkündür.

⁵ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısrî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), “fdy”, 15/149-151; Butrus Bustânî, *Muhîtu'l-muhît* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1407), “fdy”, 680; Mecme'u'l-luğati'l-Arabiyye, *el-Mu'cemü'l-vasit* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiye, ts.), “fdy”, 677.

⁶ el-Bakara 2/85.

⁷ el-Bakara 2/229.

⁸ Yunus 10/54; er-Ra'd 13/18; ez-Zümer 39/47.

⁹ el-Hadîd 57/15.

¹⁰ Bk. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, “sulh”, 5; Müslim, *Sahîhu Müslim*, “cihâd”, 46, 58; Muhammed b. İsbâ b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, haz. Ebû Ubeyd Meşhûr b. Hasan el-Selmân (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1996), “siyer”, 18.

¹¹ Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf ec-Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), “fidâ”, 139; Nezîh Hammâd, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-mâliyye ve'l-iktisâdiyye fi luğati'l-fukahâ* (Dimâşk: Dâru'l-Kalem, 2008), “fidye”, 350.

Fidyenin meşruiyetinin dayanağı olarak Allah'ın “ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ فِدْيَةَ طَعَامٍ ” *Orucu zorlukla tutacak olanlar (her gün için) bir yoksula fidye vermeliler.*¹² mealindeki âyeti ileri sürülmüştür. Çalışmamız boyunca bu âyete “fidye âyeti” tabiri kullanılacaktır. Bu âyetin fidye yükümlülüğünün delili olup olmadığı tespitinin sağlıklı bir biçimde yapılabilmesi için öncelikle âyet üzerinde yaşanan tartışmalar ve yorumlara yer verilmesinin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Âyet birkaç açıdan tartışılmış ve yorumlanmıştır. Bunların başında âyette geçen “يُطِيقُونَ” kelimesinin kiraati/okunuşuyla¹³ ilgili tartışmalar gelir. Hakkında birkaç kiraat çeşidi bulunan mezkûr kelime meşhur kiraate göre “يُطِيقُونَ/yutîkûnehû” şeklinde okunmuştur. Bu, Müslümanlar tarafından günümüze dek asırlarca okunan ve benimsenen kiraattir. Bu kiraate göre kelime “güç yetirenler”¹⁴ manasına gelir. Âyetinin anlamı ise “*Oruç tutmaya güç yetirenler (her gün için) bir yoksula fidye vermeliler.*” demek olur. Kelimeyi “يُطِيقُونَ/yutîkûnehû” şeklinde okuyup âyete “güç yetirenler” olarak mana veren çoğunluk, âyet bu haliyle oruç tutmaya güç yetirenlerin ayrıca fidyeyle mükellef tutulacağına dair bir anlam verdiği için âyeti birkaç şekilde yorumlamaya çalışmışlardır. Âyetle ilgili çoğunluğun yorumu şöyledir:

1.1. Âyet Olumsuzdur

Bazı görüşe göre âyetteki “يُطِيقُونَ/yutîkûnehû” kelimesinin başında olumsuz mana veren “لا/La” harfi takdir edilir ve âyet “*Oruç tutmaya gücü yetmeyenler.*” şeklinde olumsuz anlam ifade eder. Ancak bu görüş karışıklığa yol açacağı gerekçesiyle âlimler tarafından çok kabul görmemiştir. Bazı kaynaklarda âyetin başına “لا/La” harfinin takdir edilmesi bir çeşit kiraat olarak değerlendirilmiş ve bu kiraat Hz. Hafsa'ya (ö. 45/665) nispet edilmiştir.¹⁵

¹² el-Bakara 2/184.

¹³ Sözlükte okumak anlamına gelen “kırâat” kelimesi terim olarak “herhangi bir kelime üzerinde hareke, sükûn, med, nokta, kasr ve irab açısından meydana gelen değişiklikleri” ifade eder. bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İfav, 2017), 117.

¹⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'ü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân=Tefsîrû't-Taberî*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2001), 3/161; Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdümevcûd ve Alî Muhammed Muavvez (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 2/41, 42; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, haz. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, ts.), 2/288.

¹⁵ Şihâbüddin Seyyid Mahmûd el-Bağdâdî Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ân'îl-azîm* (Beyrut:

1.2. Âyette Kastedilen Bir Önceki Ramazan Orucu Fidyesidir

Endülsül müfessirlerden Ebû Hayyân (ö. 745/1344) âyetle ilgili İmam Mâlik'e (ö.179/795) ait şöyle bir görüşün olduğunu ileri sürmüştür. İmam Mâlik'e göre âyetten bir önceki Ramazan ayından üzerinde tutulması gereken kaza orucu olup arada tutabilecek zamanı ve fırsatı olmasına rağmen tutmadan ikinci Ramazan ayına giren kimseler kastedilmiştir. Bu kimselerin fidye âyetinin gereği olarak tutmadığı bir önceki Ramazan orucunu kaza olarak tutmak yerine her gün için bir yoksula fidye vermeleri gerekir.¹⁶ Ancak Mâlikî fıkıh kaynaklarında İmam Mâlik'e ait böyle bir görüşün olduğuna rastlanmamıştır.

1.3. Fidyeye Âyeti Mensûhtur

Başta sahâbe olmak üzere bazı tâbiîn âyetin neshedilmiş olduğu görüşünü benimsemiştir. Ne var ki bunlar âyetin yorumu hakkında şu görüş ayrılığına gitmiştir:

1.3.1. Âyet Geneldir

Bazı görüş sahiplerine göre ilk başta yaşlı olsun olmasın Müslümanlar, oruç tutmaya alışık olmadığı için zorlanmasın diye yolcu veya hasta olmasa bile oruç tutup tutmama hususunda muhayyer bırakılmışlardı. Oruç tutmayanlar, fidye âyetine istinaden her gün için bir yoksul doyuruyordu. Daha sonra Allah'ın "*İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.*"¹⁷ âyetinin inmesiyle fidye âyeti neshedilmiş ve hasta veya yolcu dışında herkesin oruç tutması zorunlu hale gelmiştir. Bu, sahâbeden Muâz b. Cebel (ö. 17/638), İbn Ömer (ö. 73/693), Seleme b. Ekvâ' (ö.74/694), Enes b. Mâlik (ö. 93/712) ve bir rivâyette İbn Abbas'ın (ö. 68/688), tâbiînlerden ise Ebû Amr eş-Şa'bî (ö. 104/722), İkrime (ö. 105/723), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), Hasan el-Basrî, (110/728) ve İbn Şihâb'ın (ö. 124/742) görüşüdür. Bazı sahâbe ve tâbiînden nakledilen: "Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde Müslümanların her ayda üç gün nafile oruç tutmalarını emrettiğine, sonra Ramazan orucu farz kılınmış ve başta oruç tutmaya henüz alışmadığı için oruç tutmayan kişilere tutmadığı her gün yerine bir fakire yemek vermelerine izin verildiğine, daha sonra "*İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.*"¹⁸ âyetinin inmesiyle hasta ve yolcu dışında herkesten o izni kaldırıldığına." dair rivâyet¹⁹ ile "*Orucu tutabilecek durumda olanlar (her*

Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 2/59; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2/42, 43; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 3/269.

¹⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2/43.

¹⁷ el-Bakara 2/185.

¹⁸ el-Bakara 2/185.

¹⁹ Süleymân b. Eş'as el-Ezdi es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Avvâme

gün için) bir yoksula fidye vermeliler."²⁰ âyeti indiğinde zenginler oruç tutmadan fakirlere yemek veriyor ve fakirler ise oruç tutuyorlardı, daha sonra "*İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.*"²¹ âyeti inerek bu duruma son vermiş ve fakir zengin herkes oruç tutmuşlardır." anlamındaki rivâyet²² de fidye âyetinin neshedilmiş olduğu tezini güçlendirmiştir.²³

1.3.2. Âyet Hususidir

Bazılarına göre fidye âyetinden kastedilenler, sadece yaşlılık gibi bir sebepten dolayı oruç tutmakta zorluk çeken kişilerdir. Bunlar oruç tutmakta zorlandığı için başta kendilerine tutup tutmama hususunda serbestlik tanınmış ve tutmayanlara her gün için bir fakiri doyurma yükümlülüğü getirilmiştir. Sonra "*İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.*"²⁴ âyeti inerek bu durumdaki kişilere tanınan serbestlik yürürlükten kaldırılmış ve sadece oruç tutmaya gücü yetmeyenler fidye vermekle yükümlü tutulmuştur. Bu, bir rivâyete göre İbn Abbas'ın, tâbiinden Rebî' b. Enes (ö. 53/673), İkrime, Katâde (ö. 117/735) ve Hasan el-Basrî'nin görüşüdür.²⁵

Bu iki görüşe göre fidye âyeti neshedilmiş olarak kabul edilir. Âyetinin neshedilmiş olduğu birçok âlim ve müfessir tarafından benimsenmiştir. Fidyeye âyetinin neshedilmiş olduğunu savunan müfessirlerden biri İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) olup İbn Cerîr tefsirinde âyetle ilgili farklı görüş ve yorumlara yer verdikten sonra şöyle der: "Âyet hakkında ortaya konulan görüşlerin içinden tercih edilmeye layık olanı, âyetin mensûh olduğunu ileri süren görüştür. Zira "يَطِيقُونَ" kelimesindeki "ه/hû" zamirinden oruç kastedilir ve âyetin anlamı "*Oruç tutmaya gücü yetenler (her gün için.)*" fidye vermeliler demek olur. Öte yandan yolculuğa çıkmayan oruç tutabilecek durumdaki sağlıklı birinin oruç

(Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998), "es-selâ", 28.

²⁰ el-Bakara 2/184.

²¹ el-Bakara 2/185.

²² Hadis kaynaklarında böyle bir rivâyet bulunmamaktadır.

²³ Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dârü Tayyib li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1999), 1/498; Muhammed Fahreddin b. Ziyâ'u'd-Din Ömer Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 5/85; Abdurrahmân b. Kemâl Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2011), 1/432; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2/42; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 3/270; Sa'lebî, *el-Keşf*, 4/422-425; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, haz. Abdulmu'tî Emin Kal'acî (Halep ve Kahire: Dârü'l-Va'yi, 1991), "sıyâm", 1.

²⁴ el-Bakara 2/185.

²⁵ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, 5/85; Kurtubî, *el-Cami*, 2/288; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 3/270, 271; Sa'lebî, *el-Keşf*, 4/425, 426.

tutmamasının ve tutmadığı günler için fakirlere yemek vermesinin caiz olmayacağı hususunda Müslümanların icmâsı bulunmaktadır. Durum böyleyken fide âyetinin neshedilmiş olduğu aşikârdır. Ayrıca kimi sahâbeden gelen rivâyetler “*İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.*”²⁶ âyeti inene kadar Müslümanların isterlerse oruç tutmaları isterlerse tutmayıp fide vermeleri konusunda muhayyer bırakıldıklarını, ilgili âyetin inmesiyle Müslümanlara tanınan muhayyerlik hakkının iptal edildiğini ve Ramazan orucunu tutmanın zorunlu hale geldiğini teyit etmektedir.²⁷

Fide âyetinin neshedildiğini kabul edenlerin çoğu ilgili âyetin “*İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.*”²⁸ âyeti tarafından neshedildiğini ileri sürerken kimisi “*Oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*”²⁹ âyeti tarafından neshedildiği görüşünü benimsemiştir.³⁰ Kurtubî (ö. 671/1273) ilk dönem âlimlerin “nesih” kelimesini “tahsis” kelimesinin yerinde sıkça kullandığını ileri sürerek burada dile getirilen nesihten şer’î bir hükmü başka bir şer’î delil ile kaldırmak anlamındaki nesih değil, tahsis anlamındaki nesih olabileceğini ifade etmiştir.³¹

1.4. Son Oruç Öncekini Neshetmiştir

İbn Abbas’a ve tâbiîn müfessirlerinden Dahhâk b. Müzâhim’e göre Ramazan orucu iki aşamada farz kılınmıştır. İlk aşamadaki oruçta yatsı namazı kılındıktan sonra bir sonraki akşama kadar yeme, içme ve cinsel birleşme yasaktı, oruç tutup tutmama serbestliği vardı, oruç tutmayan fide verirdi. İkinci aşamadaki oruçta ise Allah “*(Ramazan) orucunu tuttuğunuz (günlerin) gecesi kadınlarınızla ilişkide bulunmanız size helal kılındı.*”³², “*Tan yerinde, şafağın beyaz ipliği siyah iplikten sizce ayırt edilinceye kadar, yiyin ve için.*”³³ diyerek Ramazan gecelerinde yeme, içme ve cinsel ilişkide bulunmayı serbest kılmış ve “*(orucunu tutamadığı) günlerin sayısı kadar başka günlerde tutsun.*”³⁴ âyetiyle bir önceki oruçta bulunan oruç tutup tutmama muhayyerliği, dolayısıyla fide yükümlülüğünü yürürlükten kaldırmıştır.³⁵

²⁶ el-Bakara 2/185.

²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/178.

²⁸ el-Bakara 2/185.

²⁹ el-Bakara 2/184.

³⁰ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, “savm”, 39; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/166.

³¹ Kurtubî, *el-Câmi’*, 2/288, 289.

³² el-Bakara 2/187.

³³ el-Bakara 2/187.

³⁴ el-Bakara 2/184.

³⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/165-167; Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 1/429.

1.5. Fidy e Âyeti Muhkemdir

Bir grup âlim, fidye âyetinin indiğinden beri hiçbir zaman neshedilmediğ i ve hükmünün yürürlükte olmaya devam ettiğ i görüşünü benimsemiştir. Âyetin neshedilmediğ i sahâbeden İbn Abbas, tâbînden Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) ve Süddî'nin (ö. 127/745) görüşüdür. Ancak bunlar âyetin neshedilmediğ i konusunda görüş birliğ i içindeyken âyetinin yorumlanması hususunda fikir ayrılığ ına düşmüşlerdir.

Fidy e âyetinin kıyamete kadar neshedilmeyeceğ ini savunan Saîd b. Müseyyeb ile Süddî âyetteki ilgili kelimeyi çoğ unluğ un meşhur kıraatine göre "يُطِيقُونَهُ/ yutîkûnehû" şeklinde okumuş lar, ona "güç yetiriyorlar" manasını vermiş ler ve âyetin baş ında gizli "كَانُوا/ kânû" kelimesinin olduğ unu ileri sürmüşlerdir. Bu yoruma göre âyet, "Onlar önceden oruç tutmaya güç yetiriyorlardı." anlama gelir ve zorlanarak olsa da oruç tutabilecek durumdaki kişilerin zorlandığı için oruç tutmadığından değil, kişinin oruç tutamayacak hale gelmeden önceki oruç tutabilecek olan durumlarından bahsetmiş olur. Baş ka bir ifadeyle bunlara göre âyetin anlamı, onlar gücü kuvveti yerindeyken oruç tutuyorlardı ancak şimdi yaşlandığından dolayı oruç tutamayacak hale gelmişler ve bundan ötürü tutamadığı her gün için fidye vermeleri gerekir demektir. Kimi kaynaklarda İbn Abbas'ın da bu görüşte olduğ u kaydedilmiştir. Ancak İmam Şâfiî, fidye âyetinin hemen akabindeki "Sizin için hayırlısı oruç tutmanızdır."³⁶ âyetine binaen "Oruç tutamayacak haldeki biri oruç tutmaya emredilmez." diyerek âyetten oruç tutamayacak durumdaki yaş lıların kastedildiğ ine dair bu yorumun pek isabetli olmadığ ını ima etmiştir.³⁷

İbn Abbas'a göre âyetten kastedilenler, aslında oruç tutmakla mükellef ancak yaş lılık nedeniyle oruç tutmakta zorlanan ve bunun için oruç tutamayan kişilerdir. İbn Abbas, bu görüşünü âyetteki ilgili kelimenin "يُطِيقُونَهُ/ yutevvekûnehû" kıraatiyle destekliyor. Bu, aynı zamanda İbn Mes'ûd (ö. 32/653), İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve İkrime'nin kıraatidir. Ancak bu kıraat diğerlerinden daha çok İbn Abbas'a nispet edilmiştir. Kelime bu kıraatle okunduğ unda "Bir iş i güçlükle yapmaya çalışmak ve kendini bir iş i yapmaya zorlamak." manasına gelir. Bu kıraate göre âyet, oruç tutmakla sorumlu ancak yaş lılık gibi bir sebepten dolayı oruç tutmakta zorlandığı için oruç tutamayan kimselerinin fidye yükümlülüğ une tabi

³⁶ el-Bakara 2/184.

³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/169; Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 5/85; Sa'lebî, *el-Keşf*, 4/426, 427; Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr fi fikhı mezhebi's-Şâfiî*, thk. Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 3/465.

tutulduğunu ifade eder. Ayrıca kelimenin kökü olan “طاقة/tâka” sözlüğü de güçlükle bir şey yapmaya yönelik çabayı ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Söz konusu kelimenin İbn Abbas’a nispet edilen “يُطِيقُونَهُ/yetikûnehü” biçimde okunan bir kıraat çeşidi daha bulunmaktadır. İbn Abbas’ın açıklamalarından bu kelime farklı kıraatle okunsa bile aynı manayı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Kimi kaynakta Hz. Alî’nin (ö. 40/661) de bu görüşte olduğu ileri sürülmüştür.³⁸

1.6. Âyette Kast Edilenler, Orucu Zorlanarak Tutacak Olan Hasta ve Yolcudur

Mu’tezile müfessirlerinden Ebû Bekir el-Esam’a (ö. 200/816) göre hasta ve yolcunun orucu asla tutamayacak ve zorlanarak tutabilecek şeklinde iki durumu bulunmaktadır. Hasta ve yolcu orucu tutamayacak durumda olduğundan dolayı orucu tutmadiysa Allah’ın “İçinizden kim hasta veya yolcuysa, (orucunu tutamadığı) günlerin sayısı kadar başka günlerde tutsun.”³⁹ âyetinin gereği olarak hasta iyileştikten, yolcu memleketine döndükten sonra tutamadığı her gün yerine bir gün kaza orucu tutar. Orucu zorlanarak tutabilecek durumda olan hasta veya yolcu, orucu tutup tutmamakta muhayyerdır. Tutamamaları halinde her gün için bir yoksulu doyurmaları gerekir. Bu duruma Allah’ın “وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ/Orucu tutabilecek durumda olanlar (her gün için) bir yoksula fidye vermeliler.” âyeti işaret eder.⁴⁰

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) Ebû Bekir el-Esam’ın gerekçe ve delillerini şöyle sıralamaktadır⁴¹:

a. Hastalık, ya oruç tutamayacak kadar ağır veya sadece hasta adını taşıyacak kadar çok hafif ya da ikisinin ortasında bir yerde olabilir. Çok hafif bir hastalık, ittifakla şer’î bir özür kabul edilmediği ve orta derecedeki hastalık ise derecesi kişiden kişiye değişen ve sınırlarının belirlenmesi zor olduğundan bu iki çeşit hastalığa itibar edilmez; bunlar âyetin kapması dışında kalır. Hal böyleyken geriye sadece oruç tutamayacak kadar ağır hastalık kalır. Bu tespitten sonra âyete bakacak olursak Allah “Ey iman edenler oruç sizlere de farz kılındı.”⁴²

³⁸ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 3/172-175; Râzî, *et-Tefsîrü’l-kebîr*, 5/85; Kurtubî, *el-Câmi’*, 2/288; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 2/41-43; Sa’lebî, *el-Keşf*, 4/428; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 3/271; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “tvk”, 10/231, 232.

³⁹ el-Bakara 2/184.

⁴⁰ Râzî, *et-Tefsîrü’l-kebîr*, 5/85; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 2/43.

⁴¹ Râzî, *et-Tefsîrü’l-kebîr*, 5/86, 87.

⁴² el-Bakara 2/183.

diyerek orucun farz olduğunu açıklamış, sonra oruç tutamayacak durumdaki özürlü kişilerden bahsederek bunların asla oruç tutamayacak ve orucu zorlukla tutabilecek olanlar şeklinde iki çeşit olduklarını belirtmiştir. Allah, orucu asla tutamayacakların nasıl telafi edeceklerine “İçinizden kim hasta veya yolcuysa, (orucunu tutamadığı) günlerin sayısı kadar başka günlerde tutsun.”⁴³ sözüyle değindikten sonra zorlandığı için oruç tutmayanların durumuna “Orucu tutabilecek durumda olanlar (her gün için) bir yoksula fidye vermeliler.”⁴⁴ sözüyle işaret etmiştir.

b. Normalde örfte “يُطِيقُ/ıutıku” kelimesi bir işi rahatlıkla değil, zorlukla yapabilmeyi ifade için kullanılır.

c. Fidye âyeti çoğunluğa göre mensûhtur. Esam’a göre mensûh değildir. Şerî delillerde nesh konusunun az olması çok olmasından daha iyidir. Ayrıca âyetin neshedildiğine dair herhangi bir belirti bulunmamaktadır. O halde âyetin mensûh olduğunu ileri sürmek pek uygun gözükmemektedir.

d. Âyetin mensûh olduğunu savunan çoğunluk neshedenin Allah’ın “İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.”⁴⁵ âyetinin olduğu hususunda görüş birliği içindedirler. Âyetler bir bütün olarak ele alındığında bu görüşün doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Allah, nâsih konumunda olduğu ileri sürülen âyetinin akabinde “Allah sizlere kolaylık diler, güçlük dilemez.”⁴⁶ demiştir. Allah’ın orucun isteğe bağlı tutulması hükmü yürürlükten kaldırıp zorunlu hale getirdiği düşünülen âyetten hemen sonra zorluğu değil, kolaylığı istemesi konu bütünlüğüyle uyuşmamaktadır.

Râzî, Esam’ın delillerini ortaya koyduktan ve bununla ilgili kimi itirazlara cevap verdikten sonra Esam’ın savunduğu görüşünün sanıldığı kadar zayıf olmadığı kanaatine varmıştır.

Yukarıda dile getirilen hususlar, fidye âyeti hakkında sahâbe döneminden itibaren başlayıp sonraki dönemlerde de devam eden tartışmalardır. Tartışmalardan anlaşılan şu ki aralarında sahâbenin de bulunduğu çoğunluğa göre fidye âyeti mensûhken başını İbn Abbas’ın çektiği bazı görüş sahiplerine göre âyet mensûh değil, muhkemdir ve fıkıh kaynaklarında Ramazan orucu fidyenin meşruiyetinin delili olarak kabul edilmiştir.⁴⁷ Kanaatimce bu kabul, âyetin muhkem olduğunu savunan görüş temeline bina edilmiştir.

⁴³ el-Bakara 2/184.

⁴⁴ el-Bakara 2/184.

⁴⁵ el-Bakara 2/185.

⁴⁶ el-Bakara 2/185.

⁴⁷ Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh* (Dimaşk: Dârü'l-Fıkr, 1985), 2/687.

2. Fidyeye Verilmesi Gereken Durumlar, Fidyeye Olarak Verilecek Yiyecekler ve Miktarı

Allah'ın “İçinizden bu aya ulaşan oruç tutsun.”⁴⁸ âyetinin inmesiyle tutulması zorunlu hale gelen Ramazan orucunun bazı sebeplerden ötürü tutulamaması halinde bunun bir telafisi olarak fidye verilmesi gerekir. Dolayısıyla burada önce fidye verilmesine yol açan meşru sebepler, sonra fidye olarak verilebilecek yiyecek çeşitleri ve miktarları üzerinde durulacaktır.

2.1. Fidyeye Sebepleri

Fidyeye âyeti ekseninde fakihler tarafından ileri sürülmüş birtakım meşru sebepler olup bu sebeplerden biri kendinde bulunan kimseden Ramazan ayında oruç tutma mükellefiyeti kalkar ve eda edilememiş oruç için bazen sadece fidye verilmesi, bazen hem fidye verilmesi hem de kaza oruç tutulması istenir. Söz konusu meşru sebep ve bununla ilgili fakihlerin görüşleri şöyledir:

2.1.1. Yaşlılık

Yaşlandığından dolayı oruç tutamaz hale gelen veya tutmakta zorlanan yaşlılar oruç tutmaktan muaf tutulur. Hanefîlere, Hanbelîlere ve Şâfiîlerdeki tercih edilen görüşe göre oruç tutamayan yaşlıların fidye vermeleri gerekmektedir. Gerekçeleri “Orucu zorlukla tutacak olanlar (her gün için) bir yoksula fidye vermeliler.”⁴⁹ anlamındaki âyet ile bu âyetinde kastedilenlerin yaşlılar olduğunu ileri süren Hz. Alî (ö. 40/661) ve Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahâbenin görüşünün yanı sıra Enes b. Mâlik (ö. 93/711) gibi sahâbenin uygulamasıdır. Yaşlı fidyeyi topluca Ramazan ayının başında verebileceği gibi Ramazan'ın sonunda da verebilir. Bünyesinin zayıf olması nedeniyle oruç tutamayan kimsenin hükmü de yaşlının hükmü gibidir. Ancak zayıflıktan oruç tutamayan fidye verdikten sonra güçlenir ve oruç tutabilecek hale gelirse vermiş olduğu fidye hükümsüz sayılır ve geçmiş oruçların kazasını yapması gerekir. Yaşlıların fidye vermelerinin zorunlu olduğunu savunan fakihlerin aksine Mekhûl (ö. 112/730), Rebîatü'r-re'y (ö. 136/753), İmam Mâlik dâhil Mâlikîler, Ebû Sevr (ö. 240/854), İbn Hazm (ö. 456/1064) ve zayıf bir görüşe göre Şâfiîler fidye vermelerinin gerekli olmadığını benimsemişlerdir. Fakat İmam Mâlik fidye vermelerinin iyi olacağını söylemiştir. Zira bu görüş sahiplerine göre yaşlı, oruç tutamayacak kadar yaşlı olduğundan ötürü oruç tutmakla mükellef değildir. Dolayısıyla bedeli sayılan fidyeyi vermekle de asla mükellef değildir. Ayrıca tutulmayan oruç için fidye verilmesi, tartışmaya mahal bırakmayacak kesin bir

⁴⁸ el-Bakara 2/185.

⁴⁹ el-Bakara 2/184.

delile dayalı bir hüküm olmayıp hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Zira fidye âyetiyle ilgili başta sahâbe olmak üzere ilk dönem âlimlerinden intikal eden farklı rivâyet ve yorumların varlığı bilinmektedir. Bu, İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930) tercih ettiği görüştür.⁵⁰

2.1.2. Hastalık

Ramazan orununun tutulması zorunlu olmadığı hallerden biri, kişinin hasta olmasıdır. Hastaların oruç tutmalarına verilen ruhsatın gerekçesi Allah'ın “İçinizden kim hastaysa (Orucunu tutamadığı) günlerin sayısı kadar başka günlerde tutsun.”⁵¹ âyetidir. Âlimler bu âyete istinaden hastaların Ramazan ayında oruç tutmak zorunda olmadıkları ve kendilerine oruç tutmayacağına dair izin tanındığı hususunda görüş birliği içindeyken bu izinden istifade edecek olan hastaların hastalık durumunun ne derecede olması gerekliliği konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. İleri sürülenlerden bu hususla ilgili görüşlerin üçe ayrıldığı görülmektedir:

2.1.2.1. Mutlak Hastalık

Âyette “hasta” tabiri mutlak bir şekilde ifade edildiği ve derecesinden bahsedilmediği için hasta adını taşıyan herhangi bir hasta, hastalığı ne derecede hafif olursa olsun oruç tutmayabilir. Bu, Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve Atâ b. Ebî Rebâh'ın (ö. 114/732) görüşüdür. Rivâyete göre İbn Sîrîn parmağının

⁵⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dârü İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1992), 1/221; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/289; Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1989), 3/100; Nizâm ve Heyet Burhânîpûrlu, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, zbt ve tsh. Abdullatif Hasan Abdurrahmân (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 1/288; Şehâbeddin Ahmed b. İdrîs Karâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-Garbî'l-İslâmî, 1994), 2/496; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd el-Hefîd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Alî Muhammed Muavviz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 3/192; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'î'l-emsâr ve 'ulemâ'î'l-aktâr*, haz. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Kahire: Dârü'l-Va'yi, 1993), 10/214-220; Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî el-Firûzâbâdî Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, thk. Muhammed ez-Züheylî (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 2/589; Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullâh b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin Türkî ve Abdüfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1997), 4/395, 396; Ebû Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: el-Matbaatu'l-Müniriyye, 1933), 6/263.

⁵¹ el-Bakara 2/184.

ağrıdığı ileri sürerek Ramazan ayında oruç tutmamıştır. Şâfilere ait bir görüşün de bu doğrultuda olduğu aktarılmıştır.⁵²

2.1.2.2. Orucu Tutamayacak Durumdaki Hastalar

İlgili âyetteki hastadan orucu tutamayacak kadar ağır hasta olan kimse kastedilmiştir. Bu, Esam'ın görüşüdür.⁵³ Esam'a göre âyet, fidye âyetiyle birlikte okunduğunda âyetteki "hasta" tabiriyle orucu tutamayacak durumdaki hastaların kastedildiği anlaşılmaktadır. Esam'ın konuyla ilgili görüşlerine daha önce değinilmiştir.

2.1.2.3. Oruç Tutması Sakıncalı Hastalar

Dört mezhep fakihlerinden oluşan çoğunluğa göre oruç tutmamalarına izin verilen hastalar, oruç tutmaları halinde hastalığı ağırlaşan veya iyileşmesi geciken ya da gerçekten zorlanacak olan hastalardır. Oruç tuttuklarında ölüm veya bir organın kaybı gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalan hastanın oruç tutmaması zorunludur. Hastanın durumunun tespiti ya hastanın önceki deneyimiyle ya da güvenilir Müslüman dindar bir doktorun ifadesiyle yapılır. Bunlar, sadece bir kuruntudan ibaret olmayıp gâlibü'z-zanna göre gerçekleşmesi muhtemel durumlar olması gerekir. Aksi takdirde hastanın oruç tutmaması doğru değildir. Mâlikîlerdeki bir görüşe göre hasta asla oruç tutamayacak bir vaziyette olması gerekir. Hastalığının artabileceğine ilişkin duyulan endişe oruç tutmamak için yeterli sebep değildir. Zira farziyeti kesin olan orucun tutulmamasına zan aşamasındaki değil, kesinleşmiş bir sebeple izin verilir. Ebû Hanife ve İmam Mâlik namazı ayakta eda edemeyecek durumdaki hastanın oruç tutmayabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁴

⁵² Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 5/79, 80; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 2/57, 58; Alâuddin Alî b. Muhammed İbrâhîm el-Bağdâdî Hâzin, *Tefsîrû'l-Hâzin*, haz. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/112; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 3/258.

⁵³ Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 5/86.

⁵⁴ Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, thk. Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmecûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/609; Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, thk ve thrc. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/356; Burhânüddin Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Mâze el-Buhârî el-Hanefî Ebû'l-Meâlî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 2/391; İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkârü'l-câmi'*, 10/160-164; el-Habîb İbn Tâhir, *el-Fikhu'l-Mâlikî ve edilletüh* (Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 2007), 2/111; Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfî, *el-Azîz şerhu'l-vecîz*, thk. Âdil Ahmed

Yukarıda dile getirenler, mezkûr âyetteki “hasta” kelimesine getirilen yorum ve açıklamalar olup bu gruplarda yer alan hastaların ilgili görüş sahiplerine göre iyileştikten sonra Bakara 184. âyetinin gereği orucun kaza edilmesi gerekmektedir. Ancak hasta, iyileşmesi mümkün gözükmeyen bir hastalığa yakalanan ve oruç tutması zor olan kişiyse, bu kişi oruçla mükellef değildir. Hatta bu konuda icmânın bulunduğu ileri sürülmüştür. Böyle bir durumdaki hastanın tutamadığı orucu telafi etme amacıyla fidyeyle sorumlu tutulup tutulmayacağı hususunda yaşlılar hakkındaki ilgili tartışmalar söz konusudur. Fidyeye vermesini ileri süren çoğunluğa göre hasta o anda maddi açıdan fidye ödeyecek halde değilse kimi görüşe göre zimmetinde borç olarak kalır durumu düzeldikten sonra öder ve kimine göre insan gücünün yetmediği şeylerden sorumlu tutulmadığından fidye yükümlülüğü düşer. Tedavisi bulunmayan bir hastalığa yakalan bu gibi kimseler Ramazan ayını kendi memleketinde değil, başka bir yerde misafir olarak geçirmesi halinde hem oruçtan hem fidyeden muaf tutulur.⁵⁵

2.1.3. Hamile ve Süt Emziren Kadınlar

Oruç tutarlarsa kendisine veya çocuğuna bir zarar gelmesinden endişe duyan hamile ya da süt emziren kadın, oruç tutmaz ve tutamadığı orucunu telafi eder. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadiste “Yolcudan namazın yarısının, hamile ile süt emziren kadınlardan orucun kaldırılmış.”⁵⁶ olduğunu söylerken başka bir hadiste “Çocuklarının sağlığından endişelenen hamile ve süt emziren kadınların oruç tutmayabileceğini.”⁵⁷ ifade etmiştir. Hamile ve süt emziren kadınların

Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 3/217; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/403. 404.

⁵⁵ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb li'ş-Şîrâzî*, thk. Muhammed Necib Mutî (Cidde: Mektebetü'l-İrşad, ts.), 6/261, 262; Süleymân b. Muhammed b. Ömer eş-Şâfiî Büceyremî, *Hâşiyetü'l-Büceyremî alâ'l-Hatîb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 3/141; Şemsüddin Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed b. Kudâme Ebû'l-Ferec, *eş-Şerhu'l-kebîr, (el-Muknî' ve'l-İnsaf ile birlikte)* thk. Abdullâh b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulvu (Kahire: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1993), 7/365; Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım en-Necdi Âsimî, *Hâşiyetü'r-ravzî'l-mürbi' şerhi Zadî'l-müsteknî'* (b.y., 1978), 3/371, 372.

⁵⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thrc. Muhammed Nasirüddin Albânî (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.), "es-siyâm", 12; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdul Kâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), "es-siyâm", 40.

⁵⁷ Alâüddîn Ali el-Müttetkî b. Hüsâmeddîn el-Burhânî Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, haz. Bekrî Hayyânî ve Safvetü's-Sekâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), "ahkâmü's-savm", 23953.

kendilerine veya çocuklarına karşı taşıdıkları endişe, yaşlılık, yolculuk veya hastalık gibi özür sebeplerinden kabul edilmiş, ilgili âyetin gereği özür sahiplerine sağlanan kolaylıkların hamile ve süt emziren kadınlara da sağlanması gerektiği benimsenmiştir. Bu kadarında âlim ve fakihler arasında kayda değer bir ihtilaf bulunmamaktadır.⁵⁸ Ancak bunlar, kadınların tutamadıkları orucun telafisini kaza veya fidye ya da hem kaza hem fidye yoluyla mı yapacakları hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Kaynaklarda konuyla ilgili şu görüşlerin olduğu ileri sürülmüştür:

2.1.3.1. Fidyeye

Kadınlar kaza tutmakla değil, sadece fidye vermekle mükelleftir. Bu, sahâbeden Hz. Ömer, İbn Ömer ve İbn Abbâs'ın, tâbîinden Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Cübeyr ve Katâde'nin görüşüdür. Bunlara göre hamile ve süt emziren kadınlar Allah'ın "Orucu zorlukla tutacak olanlar (her gün için) bir yoksula fidye vermeliler."⁵⁹ âyeti kapsamı içinde değerlendirilir ve âyetin gereği bunların sadece fidye vermeleri gerekir.⁶⁰

2.1.3.2. Kaza

Kendilerinden veya çocuklarından endişe ederek oruç tutamayan kadınlar, tutamadıkları orucun sadece kazasını yaparlar. Bu, Hanefîlerin ve Şâfiîlerden Müzenî'nin (ö. 264/878) görüşüdür. Ancak Müzenî'ye göre kaza oruçla birlikte fidyenin de verilmesi iyidir. Bunlar görüşlerini Hz. Peygamber'in (s.a.v) hamile ve süt emziren kadınlardan orucun kaldırıldığına dair mezkûr hadisinin yanı sıra hastalara oruç tutup tutmama serbestliğini tanıyan Bakara 185. âyetinin delaletiyle desteklemişlerdir. Şöyle ki âyette hastaya tanınan ruhsat hastanın sırf hasta olmasından ötürü olmayıp oruç tuttuğunda meydana gelmesi muhtemel olan hastalığın artması veya iyileşmesinin gecikmesi ya da zorluk çekmesi gibi karşı karşıya kalabileceği menfi bir anlam ve vasıftan dolayıdır. Bu durumun aynısı hamile kadın ile süt emziren kadınlarda da söz konusudur. Kadınlar oruç tutmakla ya kendilerini ya da çocuklarını tehlikeye atmış olurlar. Dolayısıyla kadınların oruç tutmamaları İslam'daki muteber bir vasıf ve sebebe dayanmış olup Bakara 185. âyeti kapsamı içinde değerlendirilmesi ve sadece

⁵⁸ Serahşî, *el-Mebsût*, 3/99; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/614, 615; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/393, 394.

⁵⁹ el-Bakara 2/184.

⁶⁰ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "es-sıyâm", 3; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 3/437; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 6/263; Ebû İshâk Burhâneddin İbrâhîm b. Muhammed İbn Müflih, *el-Mübdî' şerhu'l-Muknî'*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 3/15.

hastalar gibi kaza orucu mükellefiyetiyle sorumlu tutulması gerekmektedir. Kadınlardan oruç dışında başka bir yükümlülüğün yerine getirilmesinin istenmesi nassa yapılan bir ilave/ziyadedir. Nassa delilsiz yapılan ziyadelik kabul edilmemektedir. Bazı Hanefiler, oruç tutmamasına izin verilen süt emziren kadından kasıt çocuğun öz annesi değil, onu ücret karşılığında emziren kadındır. Zira öz annenin oruç tutmayı bırakıp çocuğunu emzirme zorunluğu yokken antlaşmadan dolayı sütannenin böyle bir zorunluğu bulunmaktadır. Bunun için babanın, çocuğuna sütanne tutabilecek varlıklı biri ve çocuğun başka kadını emmeyi kabul etmiş olmasını şart koşan da vardır. Ancak bu, Hanefilerce çok kabul gören bir görüş değildir. Hamile veya süt emziren kadının sadece kaza oruç tutacağı aynı zamanda sahâbeden Hz. Alî, İbn Abbas, Ebû Hüreyre, Enes ve İbn Ömer'in, tâbiinden İkrime, Saîd b. Müseyyeb, Mücâhid, Tâvûs b. Keysân, (ö. 106/725), Atâ, Ebû'z-Zinâd (ö. 130/748), Evzâî (ö. 157/774) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi âlimlerin görüşüdür.⁶¹

Hamile veya süt emziren kadın yalnız kendisinin hasta olmasından veya bir tehlikeye maruz kalmasından duyduğu endişeden ya da çok zorluk çekeceği düşüncesinden dolayı oruç tutmadıysa, orucun sadece kazasını yapar ve fidye vermesi gerekmez. Bu, Şâfiîler ve Hanbelîlerin görüşüdür. Bunlara göre kendine bir zarar gelmesinden endişe ederek oruç tutmayan kadın, hasta hükmündedir. Âyette tutulamayan oruç için hastadan sadece kaza oruç tutmaları istendiğine göre hamile ve süt emziren kadınların da kaza oruç tutmaları yeterlidir. Hamileliğin tamamen bir hastalık olduğunu ileri süren Mâlikîler süt emziren kadınla ilgili Şâfiîlerle aynı görüşü paylaşırken hamile kadın konusunda farklı bir kanaate varmışlardır. Mâlikîlerdeki meşhur görüşe göre oruç tutmayan hamile kadının endişesi ister kendisiyle ilgili olsun ister karnındaki bebeğiyle ilgili olsun sadece kaza orucu tutması yeterlidir ancak zorunlu olmamakla birlikte kaza orucu tutmanın yanında fidye de verebilir. Bazı Mâlikîler karnındaki çocuk henüz altı aylık değilken oruç tutmayan kadının kazanın yanında fidyenin de vermesi gerektiğini, altı aylık ve üzerinde olup oruç tutmayan kadının sadece kaza tutmasının yeterli olacağını ileri sürmüşlerdir.⁶²

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/99; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/614, 615; İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, 2/361; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990), 3/693, 694; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 3/437; Nevevî, *el-Mecmû'*, 6/273.

⁶² Karâfî, *ez-Zahîra*, 2/515; Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdulber en-Nemrî el-Kurtubî Ebû Ömer, *el-Kâfî fi fıkhi ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 123; Ebû Abdullâh Muhammed Hurşî, *Şerhu'l-Hurşî alâ muhtasarı Halîl* (Mısır: el-Matbaatü'l-Emîrîye, 1899), 2/261; Ebû'l-Me'âîl Abdulmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007), 4/43; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 3/436, 437; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/393, 394.

2.1.3.3. Kaza ve Fidyeye

Kendilerine değil çocuklarına karşı duyduğu endişeden ötürü oruç tutmayan hamile ve süt emziren kadınlar, Şâfiîlerdeki tercih edilen görüşe ve Hanbelîlere göre hem orucun kazasını tutarlar hem de her gün için bir yoksula fidye verirler. Bu görüş sahipleri, çocuğundan dolayı oruç tutamayan kadınların aynı anda kaza ve fidyeye yükümlü tutulmasının sebebini, farklı gerekçelerle açıklamaya çalışmışlardır. Kimine göre kadınların oruç tutamamasının nedeni sırf kendilerinden kaynaklanan şer'î bir özre dayalı değildir. Kimine göre ise kadınlar bir taraftan özürülü sayılmadığı için oruç mükellefiyetine muhatap tutulurken öbür taraftan, dolaylı olsa da oruç tutamadığı için yaşlılara benzetilmiştir. Ancak bunların asıl delili ise Allah'ın "*Orucu zorlukla tutacak olanlar (her gün için) bir yoksula fidye vermeliler.*"⁶³ âyeti hakkındaki İbn Abbâs'ın: "âyetten kastedilenler yaşlılar, hamile ve süt emziren kadınlardır."⁶⁴ şeklindeki görüşüyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hamile ve süt emziren kadınlarla ilgili söylemiş olduğu: "Çocuklarından endişe duyarlarsa oruç tutmayıp fidye verirler."⁶⁵ anlamındaki hadisidir. İbn Ömer ile Mücâhid'in bu görüşte olduğu rivâyet edilmiştir. Mâlikîlerdeki meşhur görüşe göre çocuğundan endişe ederek tutamadığı oruç için hem kaza hem de fidyeye sorumlu tutulacak olan kadın, sadece süt emziren kadındır. Zira süt emzirmek gerçek bir hastalık olarak sayılmamaktadır. Kadının orucu Ramazan ayında tutmayıp daha sonra kaza olarak tutabilmesi ve bir de fidye verebilmesi için çocuğun başka bir kadını emmeyi kabul etmemesi veya maddi durumunun müsait olmaması ya da sütannenin bulunmaması gibi bir sebepten dolayı bir sütannenin tutulamamış olması şarttır. Aksi takdirde kadının çocuğu için bir sütanne tutması ve kendisinin oruç mükellefiyetini yerine getirmesi gerekir. İmam Şâfiî'ye ait bir görüşün de bu doğrultuda olduğu kaydedilir.⁶⁶

İbn Rüşd (ö. 595/1198) hamile ve süt emziren kadınlarla ilgili fakihler arasındaki ihtilaf sebeplerini ve bu husustaki kendi görüşünü açıklayarak şöyle der: "Kadınların sadece kaza oruç tutmalarını söyleyenler kadınları hastalara benzetirken sadece fidye vermelerinin yeterli olacağını benimseyenler kadınları fidye âyetinin kapsamına dâhil etmişlerdir. Kadınların hem kaza orucu

⁶³ el-Bakara 2/184.

⁶⁴ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "es-sıyâm", 3.

⁶⁵ Hadis kaynaklarından bunun bir hadis değil, İbn Ömer ve İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyet olduğu anlaşılmaktadır. bk. Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen*, "es-sıyâm", 11; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "es-sıyâm", 3.

⁶⁶ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/615; Muhammed b. Ahmed İliş, *Şerhu menhi'l-Celîl* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 1/410, 411; Ebû Ömer, *el-Kâfî*, 123; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 3/437; Nevevî, *el-Mecmû'*, 6/273, 274; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 4/43, 44; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 4/394; İbn Müflih, *el-Mübdî'*, 3/15, 16.

tutmalarını hem de fidye vermelerini isteyenlerse onları bir taraftan hastalara benzetirken öbür taraftan fidye âyeti kapsamı içinde değerlendirmişlerdir. Kanaatimce kadınların iki açıdan değerlendirilmesinden sadece bir açıdan değerlendirilmesi daha iyidir. Ayrıca onların kaza oruçla sorumlu tutulması fidyeyle sorumlu tutulmasından daha uygundur.”⁶⁷

2.1.3.4. Kaza Orucu da Tutmaz Fidye de Vermez

Hamile ve süt emziren kadınların tutamadıkları oruç için ne kaza orucu tutmaları gerekir ne de fidye vermeleri. Bu, İbn Hazm’ın görüşüdür. İbn Hazm’a göre hamile ve süt emziren kadınlara aslında oruç farzdır. Ancak bunlar, oruç tutmaları halinde çocuklarına zarar gelmesinden endişe ettiklerinde Allah’ın “*Beyinsizlikleri yüzünden cahilce çocuklarını öldürenler gerçekten hüsrana uğramışlardır.*”⁶⁸ mealindeki âyeti ile Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Merhamet etmeyene merhamet de edilmez.”⁶⁹ anlamındaki hadisinin gereği olarak kadınların oruç tutmamaları gerekir. Zira böyle bir durumda çocuklara acımak ve merhamet etmek gerekir. Bu, ancak oruç tutmamakla mümkündür. Dolayısıyla oruç tutmamak bir zorunlu hale gelir. Kendilerinden oruç tutma zorunluğuna kalkan kadınların kaza orucu mükellefiyetine tabi tutulmaları Allah katından indirilmeyen bir hükmün meşrulaştırılması ve fidyeyle sorumlu tutulmaları ise haksız yere mal alınmasıdır. Ayrıca kadınların kaza orucu tutmasının veya fidye vermesinin gerektiği konusunda sahâbe arasında bir görüş birliğinin bulunmaması, İbn Hazm’a göre kadınların kaza orucu tutma veya fidye verme yükümlülüğünün bulunmadığının diğer kanıtıdır. Zira bu yükümlülüğü gerekli kılan ortada ne bir nass vardır ne de bir icmâ.⁷⁰

2.1.4. Ramazan Orucu Kazasını Geciktirmek

Bundan kasıt yeni Ramazan ayı girene kadar bir önceki yıldan kalan Ramazan orucunun kazasını tutmamaktır. Bir sebepten ötürü tutulamayan Ramazan orucunun kazası mümkün olan ilk fırsatta tutulmalı ve kaza orucu şer’î bir sebep olmadan bir sonraki Ramazan ayı girene dek geciktirilmemelidir. Üzerinde kaza orucu bulunan ve onun kazasını yapmadan bir sonraki Ramazan ayına giren kimse önce yeni giren Ramazan ayı orucunu tutar, kazayı sonraya bırakır. Bu hususta fakihler arasında herhangi bir ihtilaf yoktur, ancak fakihler kazayı sebepsiz geciktirmenin kaza dışında fidye gerektirip gerektirmeyeceği

⁶⁷ İbn Rüşd el-Hefîd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 3/192.

⁶⁸ el-En’âm 6/140.

⁶⁹ Müslim, *Sahîhu Müslim*, "el-fedâil" 65.

⁷⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 6/263, 264.

hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Hanefîler, Şâfiîlerden Müzenî ve Zâhirîler kazayı geciktirmenin fideye gerektirmeyeceğini savunurken Mâlikîler, Şâfiîler ve Hanbelîlerden oluşan çoğunluk fideye gerektireceğini ileri sürmüşlerdir. Fidyenin gerekli olmadığını savunan görüş sahiplerine göre üzerinde kaza orucu bulunan kimseden istenilenin, kazanın derhal yapılması değil orucun kazasıdır. Bu sebeple gecikerek olsa da kazanın tutulmuş olması yeterlidir. Ayrıca ilgili kimsenin kaza tutması dışında fideye vermesine dair herhangi bir nass bulunmamaktadır. Hal böyle iken kişiden fideye talep etmek şâriin meşru kılmadığı bir şeyi istemek sayılır ve bu ise caiz değildir. Sahabeden Hz. Alî ve İbn Mes'ûd da bu görüştedir. Çoğunluğun delili böyle durumdaki kişinin kaza orucunun yanı sıra fideye vereceğine dair İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'den gelen rivâyetlerdir.⁷¹ Bu görüş sahipleri gecikmenin bir Ramazan'dan fazla devam etmesi halinde kişinin bir kere mi yoksa her sene için ayrı ayrı fideye mi vermesi gerektiği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Mâlikîler ile Hanbelîler tek fidyenin yeterli olacağını söylerken tercih edilen görüşe göre Şâfiîler her sene için ayrı ayrı fideye vermesi gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.⁷²

2.1.5. Kaza Orucu Tutamadan Ölmek

Zimmetindeki Ramazan'ın kaza orucunu tutamadan vefat eden kişinin hükmü, vefat etmeden önce kaza orucu tutabilecek bir fırsata sahip olup olmadığına göre değişiklik arz etmektedir. Hastalandığından ötürü Ramazan ayı orucunu tutamayan ve bu hastalıktan iyileşmeden önce vefat eden kimse gibi veya yolculuktan dolayı oruç tutamayıp yolculuk henüz sona ermeden önce vefat eden kimse gibi bir kişinin oruç tutmamasına neden olan sebep, henüz ortadan kalkmadan kişi vefat etmişse içinde dört mezhep fakihlerinin bulunduğu çoğunluk, şer'î ömrün devam ettiğini ve bundan ötürü kişinin Allah hakkı olan kaza orucuyla mükellef tutulamayacağını ileri sürerek ne kaza orucu tutmanın ne de fideye vermenin gerekli olduğu görüşünü benimserken tâbiînden Tâvûs b. Keysân ve Katâde bu durumdaki kişiyi, yaşlılıktan dolayı oruç tutamayan kimselere benzeterek fideye vermesi gerekliliğini savunmuşlardır. Bazı Hanefîler,

⁷¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, "es-siyâm", 69.

⁷² Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed Haddâd ez-Zebîdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, thk. İlyas Kaplan (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/346; Fahrüddîn Osmân b. Alî Zeyla'î, *Tebyînü'l-hahâ'ik şerhu Kenzî'd-dekâ'ik* (Kahire: el-Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emiriyye, 1896), 1/336; Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî Sâvî, *Bulğatü's-sâlik li-akrebi'l-mesâlik alâ Şerhî's-Sagâr*, tsh. Muhammed Abdüsselâm Şâhin (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/467; Hurşî, *Şerhu'l-Hurşî*, 2/263; Râfiî, *el-Azîz*, 3/242, 243; Nevevî, *el-Mecmû'*, 6/409; Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullâh b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî'* (Beirut: Dâru 'l-Kütübî 'l-İlmiyye, 1979), 4/400, 401; Âsimî, *Hâşiyetü'r-ravzi*, 3/437, 438; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 6/260, 261.

bu durumdaki kişilerin tutamadığı oruç için fidye verilmesi hususunda vasiyette bulunabileceğini fakat vasiyette bulunmanın zorunlu/vacip olmadığını ifade etmişlerdir.⁷³

Hastalık ve yokculuk gibi şer'î bir özürden dolayı Ramazan orucunu tutamayan, sonra şer'î özür ortadan kalmış ve isterse orucun kazasını tutabilecek fırsat oluşmuş olmasına rağmen kaza orucu tutmadan vefat eden kişinin hükmü konusunda fakihler tarafından şunlar ileri sürülmüştür:

2.1.5.1. Fidyе

Arada kaza orucu tutabilecek durumda olup da orucu tutmadan vefat eden kişinin adına fidye verilir ve biri, onun yerine oruç tutmaz. Fidyе ölen kişinin terekisinin üçte bir kısmından verilir. Bu, Hanefîler, Mâlikîler ve Hanbelîlerin görüşüdür. İmam Şâfiî'nin yeni görüşü de bu doğrultudadır. Ancak Hanefîler ile Mâlikîler fidyenin verilebilmesi için ölen kişinin vasiyet etmesinin şart olduğunu ileri sürerlerken Hanbelîler ile İmam Şâfiî vasiyet etmenin şart olmadığı kanaatindedir. Bazı Hanefîlere göre kişi vasiyet etmemişse de mirasçıları onun adına fidye verebilirler ancak vasiyet edilmediği için mirasçılarının fidye vermeleri zorunlu değildir. Ölen kişinin adına oruç tutmak yerine fidye verilmesini savunanların delili ise her insana kendi yaptığıının dışındaki amellerin faydasının olmadığı mealindeki Allah'ın "*İnsana ait olan ancak kendi çalıştığıdır.*"⁷⁴ âyetinin yanı sıra Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet edilen "Ölen kişinin üzerinde Ramazan orucu varsa, onun adına her gün için bir yoksula yemek verilsin."⁷⁵ anlamındaki hadis ile İbn Ömer'den nakledilen "Bir kimse başka birinin adına namaz kılamaz ve oruç tutamaz."⁷⁶ şeklindeki eserdir. Ayrıca bu görüş sahiplerine göre oruç da namaz gibi bedeni bir ibadettir. Bedeni ibadetlerde birinin, diğerin adına ibadeti yerine getirmesi caiz değildir. Bundan ötürü ölen kişinin asıl mükellefiyeti kaza orucudur. Kişi kazayı tutamadan vefat ettiği için kaza yerine onun bedeli olan fidye verilir. Şâfiîlerden Mâverdi (ö. 450/1058) fidye verilmesi meselesi, İmam Şâfiî'nin hem eski hem yeni görüşü olduğunu hatta bu hususta sahabe arasında icmâ olduğunu söylemiştir.

⁷³ Kurtubî, *el-Cami*, 2/285; Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, haz. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990), 2/197; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/628; Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş-Şirbînî, *el-Iknâ' fi halli elfâzi Ebî Şücâ'*, thk. Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed abdülmevcûd (Beyrut: Dârü 'l-Kütübi 'l-İlmiyye, 2004), 1/485; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/398.

⁷⁴ en-Necm 53/39.

⁷⁵ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "es-savm", 23.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Humeyrî Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), "es-siyâm", 836.

Hanbelîler dışındaki fakihlere göre adak ve keffâret orucu gibi kazası zorunlu olan oruçların ve Hanbelîlere göre adak orucun dışındaki oruçların hükmü Ramazan orucunun hükmü gibidir. Üzerindeki kaza orucu tutamadan vefat eden kişinin adına fide verilmesi Hz. Aişe ve İbn Abbas gibi sahabenin de benimsediği görüştür.⁷⁷

2.1.5.2. Adına Oruç Tutulması

Üzerindeki kaza orucu tutabileceksen tutmadan vefat eden kimsenin adına yakını oruç tutar. Bu, İmam Şâfiî'nin eski görüşü olup delili Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Üzerine oruç (kazası) olup ölen kişi için onun velisi oruç tutar."⁷⁸ şeklindeki hadisidir. Nevevî (ö. 676/1277), Şâfiî mezhebindeki meşhur ve tercih edilen görüşün İmam Şâfiî'nin bu görüşü olduğunu, hatta yeni görüşünü destekleyecek herhangi bir delilin olmadığını söylemiştir. Oruç tutacak kişinin, ölenin varisi olması şart değildir. Orucu varisi dışında diğer akrabalarından biri de tutabilir. Varisleri arasında orucu tutacak olan kişi üzerinde ittifak sağlanırsa orucu, söz konusu kişi tutar. Orucu kimin tutacağı hususunda ihtilafın yaşanması halinde oruç tutulacak günler, mirasçılarının mirastaki pay oranına göre mirasçıları arasında taksim edilir. Ölen kişinin vasiyet etmesi veya akrabalarından birinin izin vermesi şartıyla yabancı biri de oruç tutabilir. Üzerinde kaza orucu olup tutmadan vefat eden kişinin adına oruç tutulması, İbn Hazm'ın da benimsediği görüştür. İbn Hazm'a göre ölen kişinin adına velileri oruç tutmalıdırlar. Oruç tutabilecek velisi yoksa, oruç tutmak için biri ücret karşılığında ayarlanmalı ve ücret, ölen kişinin terekesinden karşılanmalıdır. İmam Şâfiî ile İbn Hazm'a göre ölenin zimmetindeki orucun, Ramazan orucu veya keffâret orucu ya da adak orucu olması arasında bir fark yoktur. Hanbelîler Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelip vefat eden annesinin tutması gereken adak orucunun olduğunu, onun adına kendisinin ilgili orucu tutup tutamayacağını soran kadına, Hz. Peygamber'in (s.a.v.): "Annene ait bir borcu ödediğinde ödenmiş olur mu" diye sorduğunu ve kadından "evet" cevabını alması üzerine "Öyleyse annen adına orucu tut"⁷⁹ sözünün yanı sıra adak orucun başka birinin adına yerine getirilebilen ibadetten olduğunu ileri sürerek ölen kişinin üzerindeki kaza oruç adak orucuyorsa, sadece bu oruç için onun adına oruç

⁷⁷ Haddâd ez-Zebîdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 1/346; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/628, 629; Karâfî, *ez-Zahîra*, 2/524; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, thk. Ahmed el-Hebâbî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 2/326; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 3/452, 453; Büceyremî, *Hâşiyetü'l-Büceyremî*, 3/138; Şirbînî, *el-İknâ'*, 1/485, 486; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/398, 399; Ebû'n-Necâ Şerefeddin Mûsâ el-Makdisî el-Haccâvî, *el-İknâ' fî fikhî'l-îmâm Ahmed b. Hanbel*, haz. Abdüllatif Muhammed Mûsâ es-Sebkî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/316, 317.

⁷⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "es-savm", 42; Müslim, *Sahîhu Müslim*, "es-sıyâm", 1147.

⁷⁹ Müslim, *Sahîhu Müslim*, "es-sıyâm", 1148.

tutulabileceğini söylemişlerdir. Bu, aynı zamanda İbn Abbâs, Leys (ö. 175/791), Ebû Ubeyd (ö. 224/838) ve Ebû Sevr gibi şahsiyetlerin görüşüdür.⁸⁰

2.1.6. Orucun Tutulmasını Zorlaştıran Diğer Sebepler

Bu sebeplerden kasıt aşırı derecedeki açlık, susuzluk ve cinsel istektir. Kişi oruçluken maruz kaldığı ileri derecedeki susuzluk, açlık veya sahip olduğu cinsel istekten dolayı gün içinde yiyip içmez veya ilişkiye girmezse, sağlığının bozulup hastalanacağından endişe duyarsa, orucu bozar, daha sonra kaza orucunu tutar ve keffâret vermesi gerekmez. Hanbelîlere göre aşırı cinsel isteğe sahip kişinin cinsel ilişki dışında kendini mastürbasyon ve benzeri yollarla tatmin etmek suretiyle şehvetini gidermesi mümkünse, orucunu cinsel ilişkiye girerek bozması caiz değildir. Gereği yapılmadığı takdirde kişi sağlığına zarar verecek düzeydeki aşırı açlık, susuzluk ve cinsel istekten ötürü orucun bozulabileceği ve sonrasında kaza orucunun tutulacağı hususunda fakihler arasında kayda değer bir ihtilaf yoktur. Zira Allah, insanı kendi eliyle kendini tehlikeye atmaması konusunda uyararak “*Kendinizi tehlikeye atmayın.*”⁸¹ ve “*Kendinizi öldürmeyin. Muhakkak Allah, size karşı merhametlidir.*”⁸² buyurmuştur. Ayrıca bu kişiler hastaya benzetilmektedir. Nasıl ki hasta iyileştikten sonra orucun kazasını yapmakla mükelleftir bu kişiler de öyledir. Kişi, aynı sebeplerin devam etmesinden dolayı kaza orucunu tutamamış ve tutamayacağına kanaat getirmişse, Hanbelîlere göre fidye verir. Zira bu durumdaki kişi, yaşlılıktan oruç tutamayan kimseler gibi değerlendirilir. Fidyeye verildikten sonra kişi kaza orucu tutabilecek bir hale geldiyse, tekrar kaza orucu tutmaya gerek yoktur. Hanbelîler dışındaki diğer mezheplerde kişinin fidye verip vermeyeceğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁸³

2.2. Fidyeye Olarak Verilecek Yiyecekler ve Miktarı

Fidyenin miktarı, mezheplerce fidye olarak verilmek istenilen yiyeceğin türüne göre farklılık arz etmektedir. Hanefîler fidye için yarım sâ,⁸⁴ buğday veya bir sâ'

⁸⁰ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz (Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 2003), 2/247; Şirbînî, *el-İknâ'*, 1/486; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/399, 340; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *Şerhu'z-Zerkeşî* (Beyrut: Dârü 'l-Kütübi 'l-İlmiyye, 2002), 3/362; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 7/2.

⁸¹ el-Bakara 2/195.

⁸² en-Nisâ 4/29.

⁸³ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/616; Nevevî, *el-Mecmû'*, 6/262; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/396; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 2/674, 675.

⁸⁴ Bir sâ', Ebû Hanîfe'ye göre 3800 kg iken diğer fakihlere göre 2175 kilogramdır. bk. Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 1/75.

arpa ya da bir sâ' hurmadan verilebileceğini benimsemişlerdir. Zira Hanefiler fidyeyi, fitır sadakası gibi değerlendirmiş ve fitır sadakası için buğday, arpa ve hurmalardan birinin verilebileceği nasla⁸⁵ sabit olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hanefiler bunların dışında buğday unu veya ezmesi, arpa unu veya ezmesi ve kuru üzümün de verilebileceğini savunmuşlardır. Buğday unu ve ezmesi buğday gibi yarım sâ', arpa unu ve ezmesi arpa gibi bir sâ' verilirken üzüm ise Ebû Hanife'ye göre yarım sâ' Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'e göre bir sâ' verilir. Ayrıca Hanefiler bunların yoksullara verilmesinden amaç yoksulların ihtiyaçlarını gidermek olduğunu söyleyerek söz konusu yiyeceklerin kendisinin verilebileceği gibi bunların değerinin de verilebileceği kanaatine varmışlardır. Fidyeye için burada adı geçen yiyeceklerden başka pirinç ve mısır gibi tahılların verilmesi düşünüldüğünde bunlar, miktarları değil değerleri esas alınarak verilir. Konuyla ilgili Hanefilerdeki başka bir tartışma ise efdaliyet bakımından ilgili yiyeceklerden hangisinin öncelikli olarak verilmesidir. Kimine göre ihtilaftan kaçınmak için adı nassta yer alan yiyeceklerin verilmesi daha iyiyken kimine göre tahıllara göre unlarının verilmesi kimine göre değer verilmesi daha iyidir. Hanefî mezhebindeki fetvanın son görüşe göre olduğu ifade edilmektedir.⁸⁶

Mâlikîler ve Şâfîliler fidye için yiyeceklerin Hz. Peygamber (s.a.v.) müddüyle bir müd⁸⁷ verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Gereçekleri ise "Yaşlılıktan dolayı Ramazan orununu tutamayan kimsenin her gün için bir yoksula bir müd buğday versin."⁸⁸ anlamındaki rivâyettir. Bunlara göre yiyecekler buğday, arpa, pirinç, mısır, hurma ve kuru üzüm gibi toplum tarafından yaygın olarak istimal edildiği ve günlük yaşantılarında gıda olarak kullanıldığı yiyeceklerden olması gerekir. Bundan ötürü fasulye ve mercimek gibi bakliyatların verilmesi caiz görülmemiştir. Ayrıca bu görüş sahipleri arasında un, ezme ve ekmeğin verilip verilmeyeceği tartışmalıdır. Mâlikîler ve bir kısım Şâfîliler nassta yer almadığını, üstelik saklanması tahıl gibi kolay olmadığını ileri sürerek un, ezme ve ekmeğin fidye olarak verilmesinin caiz olmadığını benimserlerken bir kısım Şâfîliler söz konusu yiyeceklerin bir yoksulun o günlük karnını doyurması için yeterli olacağını söyleyerek caiz olacağını savunmuşlardır. Peynir gibi süt ürünlerinin verilmesi Mâlikîlere ve bir kısım Şâfîlilere göre caizken bazı Şâfîlilere göre caiz değildir. Fidyeye olarak verilecek olan yiyecek, ayıplı veya bozulmuş olmamalıdır. Yiyeceklerin değeri değil, kendisi verilmelidir. Efdaliyet bakımından kimine göre o günkü piyasada en değerli olanı önce verilirken

⁸⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "ez-zekât", 77.

⁸⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 2/211, 212; Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Muhtasarü ihtilâfi'l-ulemâ*, thk. Abdullâh Nezîr Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 475; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/616; Haddâd ez-Zebîdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 1/324, 325; Burhânî, *el-Fetâva'l-Hindiyye*, 1/210, 211.

⁸⁷ Bir müd, 675 kilogramdır. bk. Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, 1/75.

⁸⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, "es-siyâm", 89.

kimine göre buğday önce verilir.⁸⁹

Hanbelîler oruç fidyesi dahil tüm fide ve keffâretlerde verilecek olan yiyeceklerin türlerinin ve miktarının aynı olduğu görüşündedirler. Dolayısıyla oruç fidyesi için verilmesi planlanan yiyecek buğdaysa bir müd ve buğday değilse yarım sâ' (iki müd) verilir. Delilleri ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.), zihârda bulunup yanında yoksullara verebilecek yiyeceği olmayan bir kişiye yardım amaçlı yarım vesk/وسق arpa getirildiğinde ona dediği: "Bu arpayla doyur, her iki müd arpa bir müd buğday yapar."⁹⁰ şeklindeki sözüdür. Hadiste buğday ile buğdaydan başka ürünlerin arasında miktarda fark olacağı açıkça ifade edilmektedir. Fide için verilebilecek yiyecekler, buğday, arpa, hurma ve kuru üzumdür. Buğday ve arpa unları buğday ve arpa gibi değerlendirilmektedir. Bunlara göre ilgili ürünlerin toplum tarafından yaygın olarak gıda yerine kullanıp kullanmasının bir önemi yoktur. Bu ürünler dışında ezme, ekmek, pirinç, mısır ve peynir gibi yiyeceklerin fide olarak verilmesinin geçerli olup olmaması tartışmalıdır. Kimi Hanbelîler söz konusu yiyeceklerin de Allah'ın "Ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden."⁹¹ mealindeki âyetinin kapsamı içindeki yiyeceklerden olduğunu ileri sürerek toplum tarafından gıda olarak istimal edilmesi halinde fide olarak verilmesinin caiz olduğu görüşünü savunurlarken kimisi caiz olmadığı kanaatinde idirler. Hanbelîlerdeki sahih rivâyete göre yiyecek yerine değerinin verilmesi caiz değildir.⁹²

Sonuç

Bakara 184. ayet 185. ayetle birlikte ele alındığında, 184. ayet ister muhkem, ister mensuh kabul edilsin, "yutükünehû" ifadesine de ister "oruç tutmaya güç yetirenler", ister "oruç tutmaya gücü yetmeyenler", ister "orucu tutmakta

⁸⁹ Hurşî, *Şerhu'l-Hurşî*, 2/263; Ahmed b. Guneym b. Sâlim İbn Muhennâ, *el-Fevâkihü'd-devvânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Keyrevânî*, haz. Abdu'l-Vâris Muhammed Ali (Beyrut: Dârü 'l-Kütübi 'l-'ilmiyye, 1997), 1/475, 476; Ebû Saîd Halef b. Ebî'l-Kâsım Muhammed el-Ezdî el-Kayrevânî *el-Berâzi'î, et-Tehzîb fî ihtisârî'l-Müdevvene*, thk. Muhammed el-Emîn Veled Muhammed Sâlim b. eş-Şeyh (Dubai: Dârü'l-Buhûs, 2002), 1/488, 489; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey Gırnâtî, *el-Kevâninü'l-fıkhiyye*, thk. Mâcid el-Hemevî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2013), 225; Muhammed el-Arabî Karevî, *el-Hulâsatu'l-fıkhiyye alâ mezhebi's-sâdeti'l-Mâlikîyye*, thk. Yahyâ Murâd (Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, 2009), 244; Mâverî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 3/380; Râfîi, *el-Azîz*, 3/162-168; Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 2/246; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 2/589.

⁹⁰ Hadis bu şekilde hadis kaynaklarında bulunamamaktadır.

⁹¹ el-Mâide 5/89.

⁹² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 11/99-101; İbn Müflih, *el-Mübdi'*, 7/35-37; Zerkeşî, *Şerhu'z-Zerkeşî*, 1/430; Mansûr b. Yûnus b. İdris el-Hanbelî Buhûtî, *Şerhu Münteha'l-irâdât*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin *et-Türkî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 2/371.

zorluk çekenler”, ister “önceden oruç tutmaya güç yetirenler” anlamı verilmiş olsun, müfessirler ve fakihler hasta ve yolcu hükmünde olmayıp oruç tutmaya gücü yetenlerin Ramazan ayında oruç tutmalarının farz olduğu, oruç tutmaya güçleri yettiği halde ruhsat sebebiyle Ramazan ayında oruç tutmayanların Ramazan’dan sonra tutamadıkları gün kadar kaza orucu tutmaları, oruç tutmaya hiç gücü yetmeyenlerin ise aralarında birtakım görüş ayrılığı olmakla birlikte fidye vermeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Fidyeye olarak her gün için bir yoksula buğday, buğday unu veya ezmesi, arpa, arpa unu veya ezmesi, kuru üzüm, pirinç, mısır, ekmeğ ve peynir gibi yiyeceklerden birinin verilmesi gerekir. Hanefîlere göre yiyecek buğday, unu veya ezmesi ise yarım sâ’, arpa, unu, ezmesi veya hurmalardan biriyse bir sâ’ verilir. Söz konusu yiyeceklerin dışında başka bir yiyecek verilmesi düşünüldüğünde yiyeceğin değeri esas alınır. Mâlikî ve Şâfiîler fidye için verilmesi ön görülen yiyeceklerin türüne bakılmaksızın yiyeceğin Hz. Peygamber (s.a.v.) müddüyle bir müd olması gerektiği kanaatine varmışlardır. Hanbelîler ise yiyecek buğdaysa bir müd, başkasıysa iki müd verileceğini benimsemişlerdir. Hanefîler yiyeceklerin değerinin verilmesinin caiz olduğunu savunurken diğer fakihler caiz olmadığını görüşünü benimsemişlerdir.

Kaynakça

- Âlûsî, Şihâbüddin Seyyid Mahmûd el-Bağdâdî. *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ân'î'l-azîm*. Beyrut: Dârü lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Âsimî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsim en-Necdi. *Hâşiyetü'r-ravzî'l-mürbi' şerhi Zadi'l-müstekni'*. b.y., 1. Basım, 1978.
- Bedreddin el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1990.
- Berâzî'î. *et-Tehzîb fi ihtisâri'l-Müdevvene*. thk. Muhammed el-Emîn Veled Muhammed Sâlim b. eş-Şeyh. Dubai: Dârü'l-Buhûs, 1. Basım, 2002.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. haz. Abdulmu'tî Emin Kal'acî. Halep ve Kahire: Dârü'l-Va'yi, 1. Basım, 1991.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdul Kâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimaşk ve Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2002.
- Buhûtî, Şeyh Mansûr b. Yûnus b. İdris el-Hanbelî. *Şerhu Münteha'l-irâdât*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2000.
- Burhânîpûrlu, Nizâm ve Heyet. *el-Fetâva'l-Hindiyye*. tsh. Abdüllatif Hasan Abdurrahmân. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Bustânî, Butrus. *Muhîtu'l-muhît*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1407.
- Büceyremî, Süleymân b. Muhammed b. Ömer eş-Şâfiî. *Hâşiyetü'l-Büceyremî alâ'l-Hatîb*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.

- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Sâdik Kamhâvî. Beyrut: Dârü l-Hayâ't-Türâsî'l-Arabî, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Muhtasarü ihtilâfî'l-ulemâ*. thk. Abdullâh Nezîr Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1995.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dârü'l-Fadîle, ts.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âli Abdülmelik b. Abdullâh el-. *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1. Basım, 2007.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İfav, 64. Basım, 2017.
- Ebû'l-Meâli, Burhânüddin Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Mâze el-Buhârî el-Hanefî. *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvez. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Ömer, Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdulber en-Nemrî el-Kurtubî. *el-Kâfi fi fıkhi ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1992.
- Ebû'l-Ferec, Şemsüddin Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed b. Kudâme. *eş-Şerhu'l-kebir. (el-Mukni' ve'l-İnsaf ile birlikte)* thk. Abdullâh b. Abdül- Muhsin et-Türkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulvu. Kahire: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1. Basım, 1993.
- Girnatî, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey. *el-Kevâninü'l-fıkhiyye*. thk. Mâcid el-Hemevî. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 2013.
- Haccâvî, Ebû'n-Necâ Şerefeddin Mûsâ el-Makdisî el-. *el-İknâ' fî fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. haz. Abdüllatif Muhammed Mûsâ es-Sebkî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Haddâd ez-Zebîdî, Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed. *el-Cevheretü'n-neyyire*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- Hammâd, Nezîh. *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-mâliyye ve'l-iktisâdiyye fi luğati'l-fukahâ*. Dîmaşk: Dârü'l-Kalem, 2008.
- Hâzin, Alâuddin Alî b. Muhammed İbrâhîm el-Bağdâdî. *Tefsîrü'l-Hâzin*. haz. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- Hurşî, Ebû Abdullâh Muhammed. *Şerhu'l-Hurşî alâ muhtasarı Halîl*. Mısır: el-Matbaatü'l-Emîriye, 2. Basım, 1899.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve'ulemâ'i'l-aktâr*. haz. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. Kahire: Dârü'l-Va'yi, 1. Basım, 1993.
- İbn Âdil, Ebû Hafsa Ömer b. Alî. *el-Lübâb fi ulûm'i-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvez. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *el-Muhallâ*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: el-Matbaatu'l-Müniriyye, 1. Basım, 1933.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b.

- Muhammed es-Selâme. Riyad: Dârü Tayyib li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2. Basım, 1999.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullâh b. Ahmed. *el-Muğnî*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin Türkî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 3. Basım, 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. thrc. Muhammed Nasîrüddin Albânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısrî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdir, ts.
- İbn Muhennâ, Ahmed b. Guneym b. Sâlim. *el-Fevâkihü'd-devvânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Keyrevânî*. haz. Abdu'l-Vâris Muhammed Alî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhâneddin İbrâhîm b. Muhammed. *el-Mübdî' şerhu'l-Muknî'*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Rüşd. *el-Beyân ve't-tahsîl*. thk. Ahmed el-Hebâbî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1988.
- İbn Rüşd el-Hefîd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. thk. Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- İbn Tâhir, el-Habîb. *el-Fikhu'l-Mâlikî ve edilletüh*. Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 5. Basım, 2007.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd. *Şerhu Fethi'l-Kadîr*. thk ve thrc. Abdurrezzâk Gâlip el-Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İlîş, Muhammed b. Ahmed. *Şerhu menhi'l-Celîl*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1984.
- Karâfî, Şehâbeddin Ahmed b. İdrîs. *ez-Zahîra*. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Karevî, Muhammed el-Arabî. *el-Hulâsatu'l-fikhiyye alâ mezhebi's-sâdeti'l-Mâlikîyye*. thk. Yahyâ Murâd. Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, 1. Basım, 2009.
- Kâsânî, Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*. thk. Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. haz. Hişâm Semîr el-Buhârî. Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 2. Basım, ts.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Humeyrî. *el-Muvatta'*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1997.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebir fî fikhı mezhebi's-Şafîi'*. thk. Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mecme'u'l-luğati'l-Arabiyye. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 2. Basım, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. haz. Ebû

- Kuteybe Nazer Muhammed el-Fâriyâbî. Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2006.
- Müttakî el-Hindî, Alâüddîn Alî el-Müttekî b. Hüsâmeddîn el-Burhânfüri. *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. haz. Bekrî Hayyânî ve Safvetü's-Sekâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1985.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb li'ş-Şirâzî*. thk. Muhammed Necib Mutî. Cidde: Mektebetü'l-İrşad, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Ravzatü't-tâlibîn*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Râfiî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim er-. *el-Azîz Şerhu'l-vecîz*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Râzî, Muhammed Fahreddin b. Ziyâ'u'd-Din Ömer. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Hâlid b. Avn'l-Anzâ. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1. Basım, 2015.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî. *Bulğatü's-sâlik li-akrebi'l-mesâlik alâ Şerhi's-Sagâr*. tsh. Muhammed Abdüsselâm Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1989.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Kemâl Celâlüddîn es-. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Şeybânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasen eş-. *el-Asl*. haz. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1990.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî el-Firûzâbâdî. *el-Mühezzeb*. thk. Muhammed ez-Züheyfî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1992.
- Şirbînî, Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş-. *el-Iknâ' fi halli elfâzi Ebî Şücâ'*. thk. Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 3. Basım, 2004.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân=Tefsîrü't-Taberî*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1. Basım, 2001.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. haz. Ebû Ubeyd Meşhûr b. Hasan el-Selmân. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1996.
- Zerkeşî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh ez-. *Şerhu'z-Zerkeşî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- Zeylâî, Fahrüddîn Osmân b. Alî. *Tebyînü'l-hakâ'ik Şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. Kahire: el-Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emiriyye, 1896.
- Zuhaylî, Vehbe ez-. *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletüh*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1985.